

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ (KUB XXVI 39)

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների շարքում Հայաստան իր ուրույն տեղն ունի առաջին հերթին «հայ» էթնոնիմի հետ առնչակցության տեսանկյունից: Ոչ պակաս կարևոր է մահ Հայաստանի մոտավոր տեղադրությունը Բարձր Հայքում, որը հին հայոց հեթանոսական դիցաբանի աստվածությունների պաշտամունքի գլխավոր և մախնական կենտրոններից էր: Հայագիտության այս կարևոր բնագավառի հետագա հետազոտությունը կարիք ունի առկա աղբյուրագիտական հենքի ներկայացման, որն էլ տրվում է առաջարկվող հոդվածում:

Հայաստանյան դիցաբանի վերաբերյալ համաժամանակյա սկզբնաղբյուրները պահպանվել են մ.թ.ա.XV-XIII դդ. խեթական սեպագիր տեքստերում: Դրանց շարքում առանձնանում է մ.թ.ա.XIV դարով թվագրվող խեթական KUB XXVI 39 սեպագիր արձանագրությունը¹: Այն խեթական տեքստյան և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի բեկոր է, որտեղ պահպանվել է երկու հատված՝ 1) պայմանագրի վկա-աստվածների ցանկը (ՀԿ = Հակառակ կողմ) և 2) պայմանագրի խիստ տուժած կետերից մեկը (ԴԿ = Դիմային կողմ): Վկա-աստվածների ցանկը հրատարակված է տարբեր մասնագետների կողմից²: Ստորև կներկայացվի տեքստի ամբողջական գիտական հրատարակությունը՝ կից տեքստաբանական և բովանդակային մեկնաբանություններով:

KUB XXVI 39

Գիտական տառադարձում

Դիմային կողմ I

- 1) [...]x na-aš-šu pa-ra-a hu-it-ti-ya-ši [...]
- 2) na-aš-ma-mu x[...] a-pí-ni-iš-[u-w]a-a[n]
- 3) ša-an-na-at-ti] n[u-k]án? im-[ma]
- 4) Դ-UL zi-ik-ma? [...]
- 5) Դ-UL [...] x [...]

Հակառակ կողմ IV

- 1) [.....]-li-[.....]
- 2) [.....]-nu-un n[a-.....]
- 3) [..... iš-hi-u-la-aš *TUP-PU*] i-ya-nu-u[n.....]
- 4) [..... nu ka-a-š]a ké-e-d[a-ni ud-da-ni-i]
- 5) [*LI-IM DINGIR*^{MES} tu-li-ya] hal-zi-ú-[en]

- 6) [^dUTU *ŠA-ME-E* ^dUTU ^{URU}A]-ri-in-na [^dIM ^{URU}Ha-at-ti]
- 7) [^dIM ^{URU}Ha-la-ap ^dIM ^{URU}Z]i-ip-pa-l[a-an-da (..?..)]
- 8) [^dIM ^{URU}..... ^dIM ^{URU}Pft-t[e-ya-ri-ga ^dIM ^{URU}Ša-mu-ha(?)]
- 9) [^dIM ^{URU}..... ^dIM ^{URU}Ša-p[f-nu-wa ^dIM ^{URU}.....]
- 10) [^dIM ^{URU}..... ^dIM ^{URU}Li-ih-zi-na ^dIM ^{URU}.....]

- 11) [^dLAMMA ^dLAMMA ^{URU}Ha-at-ti ^dLAM]MA ^{URU}Ga-ra-ah-[na ^dLAMMA ^{URU}....]
- 12) [^d..... ^dE-a-aš ^d[DAM.K]I.N[A(?)]
- 13) [^dIš-ha-ra-aš MUNUS.LUGAL *NI-IŠ* DINGIR^{LIM} ^dY[a-a]r-ri-iš
- 14) [^dZa-ap-pa-na(?) ^dAš-ka-še-pa-a[š MUN]US.LUGAL-aš (?.)]
- 15) [^d..... ^dTe-l[i-p]f-nu-uš

- 16) [^dPf-ir-wa(?) ^dSIN(?)] li-in-ki-ya-[aš EN-aš] ^dIŠ^{STAR}
- 17) [^d..... ^dNIN.GAL DINGIR^{MES} l[u-la-ah-hi-y]a-aš
- 18) [DINGIR^{MES} ha-pí-ri-]ya-aš ^dLi-il-[wa-ni-i]š tak-na-aš ^dUTU-u[š]
- 19) [^{URU}An-ku-wa-aš] ^dGa-at-tah-ha-aš [^{URU}Ka-t]a-pa-aš
MUNUS.LUGAL-aš
- 20) [^{URU}Ša-mu]-u-ha-aš ^dA-a-pa-ra-aš [^{RU}Hur-m]a-aš ^dHa-an-te-ta-[aš-
su-us]
- 21) [^{URU}Ta-hur]-pa-as ^dAm-ma-am-ma-aš ^{URU}[Du-un-na-aš ^dHal-la-ra-
[aš]
- 22) [^{URU}Hu-u-p]f-iš-na-aš ^dHu-u-wa-aš-ša-an-n[a-aš ^{URU}Š/T]a-am-ni-
wa-a[š ^d.....]

- 23) [DINGIR^{MES} L]Ú^{MES} DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} hu-u-ma-an-te-eš
^U[^{RU}Ha-at-ti]
- 24) [hu-u-m]a-an-te-eš ne-pí-iš te-kán HUR.SAG^{MES} [f]D^{MES} PÚ^{MES}
- 25) ^dKASKAL.KUR^{MES} hu-u-ma-an-te-eš šal-li-iš a-r[u-n]a-aš

- 26) [^dU-GUR ^{URU}Ha-ya-ša ^dIŠ^{STAR} ^{URU}Pa-a-at-te-u-[.....]
- 27) 𐎧𐎺𐎠𐎶 𐎧𐎺

- 28) [^d.....ʒ/t]a?-an-nu-u-ʒ^{URU}La-hi-ir-ʃi-la^dZa-ag-ga(-)[.....]
 29) [^dU^{UR}]UAr-ni-ya^dTa-a-ru-u-mu-u-ʒ^{URU}Kam?-[.....-a]n?-ze?-n[a]
 30) [^dU]^{URU}Pa-ah-ḥu-u-te-ya^dTe-ri-it-ti-tu-u-ni-i[ʒ]
 31) [^{UR}]UTa-ma-at-ta^dU-na-ga-aʒ-ta-aʒ^{URU}Ga-zu-u[?]
 32) ^dU tak-ʒa-an-na-aʒ^{URU}Ar-ḥi-ta^dBa-al-ta-ik
 33) [^{UR}]UDu-ug-ga-am-ma-na^dU-na-ag-ga-aʒ-ta-aʒ^{URU}Pár-ra-ya
 34) [^d....r]a(?)-ḥu-ḥu-u-ʒ^{URU}Ga-as-mi-ya-ḥa^dSi-il-l[i?-x]-l[i?^{URU}.....]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առ այսօր լուծված չէ այս պակասավոր տեքստի ԴԿ-ի և ՀԿ-ի հարաբերակցության խնդիրը: Տեքստի ինքնագիր հրատարակության մեջ որպես ԴԿ տրված է խիստ պակասավոր՝ վեց տուժած տողերով ներկայացված մասը, իսկ ՀԿ՝ ենթադրաբար, աղյուսակի միջմամասը և վերջը ներկայացնող հիմնական հատվածը (պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակը): Եթե այս դասավորությունը ճիշտ է, ապա պետք է ենթադրել ևս մեկ աղյուսակ, քանի որ վկաներից հետո, ելնելով մյուս պայմանագրերի հետ համեմատությունից, տեքստը չի ավարտվում:

Օ.Կարրուբայի կարծիքով (Carruba, 1988, S.70), հնարավոր է տեքստի երկու բեկորների վերադասավորում, այսինքն, ԴԿ-ը դիտել որպես ՀԿ և հակառակը: Այդ դեպքում կարելի է ռեստմասիիվող տեքստին վերագրել արխայիկ կառուցվածք, այն է՝ մեկ աղյուսակից բաղկացած պայմանագիր, որտեղ աստվածային վկաների ցուցակը տրվում է տեքստի առաջին մասում (օրինակ, Սուպպիլուլիումաս I-ի և Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագիրը): Սակայն քանի դեռ այս խնդիրը լուծված չէ, մենք ելնում ենք տեքստի մախնական դասավորությունից:

Դիմային կողմ

1-4) Վերականգնումները ըստ Օ.Կարրուբայի (Carruba, 1988, S.70):

5) *Մ-UL* վերականգնումը մերն է:

Հակառակ կողմ

3-5) Վերականգնումները պատկանում են Է.Ֆորրերին (Forrer, 1931, S.6): Չորրորդ տողի վերջին լակունայում մա առաջարկում էր վերականգնել *ké-e-d[a-ni li-in-ki-ya-...]*: Հարկ է նշել, որ *linkiya*-ի փոխարեն հնարավոր է առաջարկել մաև *ké-e-d[a-ni ud-da-ni-i]* «այս գործի/բանի համար», ինչպես ստկա է, օրինակ, Խուկկանայի պայմանագրում (I 39f.,

հյւատ. Friedrich, 1930, S.103ff.): Ընդ որում, uddar-ից հետո լակունայում այլևս ոչինչ հնարավոր չէ ակնկալել:

6-34) Պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակն ընդգրկում է աստվածների երկու խումբ՝ 1) Խաթթիի աստվածներ (6-25 տողեր), 2) Հայասայի աստվածներ (26-34): Առաջին խումբը ներառում է աստվածների հետևյալ կատեգորիաները՝ 1) Ամայրոայի աստվածներ (6-10 + մեկ Արևի աստվածուհի), 2) Պահապան աստվածներ (11-15), 3) անվանապես հիշատակվող այլ աստվածներ՝ առանց կից տեղանվան և ըստ տեղանունների (16-22), 4) աստվածներ, որոնք հիշատակվում են ոչ անվանապես, այլ ըստ սեռի և բնության երևույթների (23-25): Հայասայի աստվածները, բացառությամբ ⁴U.GUR-ի, տրված են միայն ըստ բնակավայրերի:

Վերոհիշյալ ստորաբաժանումները միմյանցից առանձնացված են տողանջատիչ գծերով, որոնք արվել են տեքստը կազմող գրչի կողմից:

6-7) Վերականգնումները Է.Ֆոտերինն են: Հարկ է նշել, որ Յիպպալանդա քաղաքի անվանումից հետո լակունայում ոչինչ չի ակնկալվում:

8) Սամուխա քաղաքի անվան վերականգնումը մերն է և հենվում է մյուս պայմանագրերում Պիտոհյարիգայի և Սամուխայի աստվածությունների համատեղ հիշատակության վրա: Սամուխան չէր կարող գտնվել առաջին լակունայում, քանի որ վերջինս շատ մեծ է ⁵ Sa-mu(-u) հա գրության համար: Այս երկու քաղաքների հայտնվելը խեթական աստվածների ցուցակում լավագույն վկայությունն է հոգուտ դրանց՝ Հայասայից դուրս՝ խեթական տարածքում գտնվելու (կարծիքները տես՝ Քոսյան, 2004, էջ.81,88-89,118-119): Դարանառյաց գավառի Բթառիճի հետ կապի բացակայության մասին տես ստորև՝ ծանոթ.26: Որ Pittiyariga-ն և Patteu-[...] -ն մույնական չեն (Հ.Սամանդյանը և Գր.Ղափանցյանը հակված էին այս մույնացման օգտին), պարզ է մեր տեքստից:

9-10) Այս երկու տողերում պետք է հիշատակվեին Ամայրոայի աստվածները՝ ըստ բնակավայրերի (սկիզբը՝ 6-8-րդ տողերում), ընդ որում, յուրաքանչյուր տողում՝ երկուական, մեկը՝ առաջին, մյուսը՝ երկրորդ լակունայում, որը թելադրվում է լակունաների չափսերով:

Ամայրոայի աստվածների քանակը բավական մեծ է: Մեր տեքստում ակնկալվել է շուրջ 12 անուն, որը կազմում է մյուս պայմանագրերում վկայված համապատասխան աստվածների մոտավորապես 50 տոկոսը:

11-12) Խաթթիի աստվածների երկրորդ և երրորդ կատեգորիաների ցուցակը միանշանակ վկայում է այն մասին, որ դա որևէ առնչություն չունի Խուկկանայի պայմանագրի հետ (համապատասխանաբար, մահ KUB XXVI 39-ը, քանի որ 1) այստեղ առկա են մի շարք աստվածներ, սրոնք բացակայում են Խուկկանայի պայմանագրում (Yarri, Aškašepa, Telipinu), 2) որոշ քաղաքներ ներկայացված են այլ աստվածություններ

ըով (Katapa քաղաքի ^dKatahha [խուկկանայի տեքստում՝ ^{URU}Tahurpa],
Tahurpa քաղաքի ^dHantitaššu [խուկկանայի տեքստում՝ ^{URU}Ankuwa]):

8-11) Տոդասկզքի լակունաների չափսը թույլ է տալիս ենթադրել ընդամենը մեկ դիցանուն՝ իր բնակավայրով:

11) Պահապան աստվածությունների շարքը պայմանագրերի համապատասխան մասում սկսվում է երկու եղանակով՝ ա) “LAMMA ^dLAMMA ^{URU}Hatti (op.՝ «Պայմանագիր Սուպպիլուիլիումաս 1-ի և խուկկանայի միջև» [Friedrich, 1930, S.103ff.]), բ) ^dLAMMA ^{URU}Hatti («Պայմանագիր Սուպպիլուիլիումաս 1-ի և Սիտաննի արքա Շատտիվազայի միջև» [Weidner, 1923, S.2ff.; Beckman, 1996, N.6A, p.38ff.]): Քանի որ լակունան քիչ ավելի մեծ է, քան կապահանջվեր երկրորդ տարբերակի դեպքում, ապա գերադասել ենք առաջինը:

Կարախնա քաղաքի պահապան աստվածությանը պայմանագրերում հաջորդում կամ մախորդում են երեք աստվածներ՝ ^dZithariya, ^dKarzi և ^dHap/bantaliya (տես «Սուպպիլուիլիումաս I - Շատտիվազա», «Շատտիվազա - Սուպպիլուիլիումաս I» [Weidner, 1923, S.36ff.; Beckman, 1996, N.6B, p.44ff.], «Սուվասալլիս II – Վիլուսայի արքա Ալաքսանդրոս» [Friedrich, 1930, S.42ff.; Beckman, 1996, N.13, p.82ff.][վերջինում ^dZithariya-ն չկա] պայմանագրերը): Տոդի վերջին լակունան փոքր է և հնարավոր է տեղավորել միայն ^dKar-zi-iš-ը:

12) Առաջին լակունայում պետք է վերականգնել ^dZithariya կամ ^dHapantaliya: Հաջորդ լակունայում վերականգնումը ըստ Yoshida, 1996, S.17:

13) Վերականգնումը մերն է, որի համար տես ստորև ծանոթ.16: «Երդման տեր/հովանավոր» (արքադազիր-շումերազիր NIS DINGIR ^{LIM/MEŠ}) արտահայտության վերականգնման հավանականությունը որոշակիորեն կասկածելի է, քանի որ 16-րդ տողում կիրառված է դրա խեթերեն ձևը՝ linkiy[aš EN-as], սակայն ցանկալի:

14) Վերականգնումը (առաջին լակունա) ըստ Yoshida, 1996, S.17:

15) Դ.Յոշիդան առաջին լակունայում առաջարկում է վերականգնել [Pirwa]: Սակայն Պիրվա աստծո անունը ավելի շուտ սպասելի է հաջորդ տողի սկզբում՝ Սին աստծո անունից առաջ: Այս նույն հերթականությունը առկա է Մուրսիլիս II-ի և Սեխայի արքա Մանապա-Թարխունտասի միջև կնքված պայմանագրում (տես հաջորդ ծանոթագրությունը):

16) Առաջին լակունայից հետո ստկա lingai- «երդում» (եզ.սեռ. հոլով) բառը ակներևաբար ինչ-որ աստվածության մակդիր է: Սի շարք պայմանագրերում հիշատակվում են միայն երկու աստվածություններ այս մակդիրով, բոլոր դեպքերում՝ միևնույն դիրքում և հերթականությամբ: Օրինակ, ^dŠin bēl ma-mi-ti ^dIš-h[a-ra šar]rat ma-mi-ti «Սինը՝ երդման տերը, Իշխ[արան]՝ երդման տիրուհին» («Սուպպիլուիլիումաս I – Շատ-

տիվագա», ՀԿ 18 [աքքադ.]), ^dSîn EN NI-İŞ DINGIR^{UM} ... ^dİš-ha-ra MUNUS.LUGAL NI-EŞ DINGIR^{UM} («Մուվատալիս II – Ալաքսանդրոս» IV 12,14) և այլն:

Մեր տեքստում, քվում է, այս հերթականությունը խախտված է: Իսխաս-րայի անունը չէր կարող տեղ գտնել 16-րդ տողում. քանի որ առաջին լակու-նայի փոքր չափսը թույլ չի տալիս այստեղ տեղավորել նրա անունը և կար-գավիճակը նշող բառը, եթե նույնիսկ ^dPirwa-ն հանենք: Դ.Յոշիդան նույն-պես, հարցականով, առաջարկում է վերականգնել Սին աստծո անունը:

17-18) Վերականգնումները մերն են: lulah(h)i- տերմինի տակ (խե-թական, նաև սեպագրական աղբյուրներում (հին ասորեստանյան, հին բաբելոնյան և այլ) հիշատակվում է հինարևելյան երկրների լեռնային պերիֆերիայի (բարբարոսական) բնակչությունը (Klengel, 1966, S.358 Anm.53): Սրա հետ պետք է կապված լինեն Հոմերոսի (X 429, XX 96, XXI 86), Հերոդոտոսի (VII 92), Ստրաբոնի (VII 322) և այլոց կողմից հի-շատակվող Αελεγεζ-նիրը (Шеворошкин, 1962, с.97), որում վերոհիշյալ հեղինակները տեղադրում էին Տրոադայում (Պեդասսոս), Պելոպոննեսի հարավ-արևմուտքում և Լոկրիդայում (տես Гиндин, 1967, с.47): Առավել բարդ է hapiru-ի (գրվում է նաև զադափարագիր ^(LU)SA.GAZ) մեկնաբա-նությունը: Այս տերմինը տարբեր ձևերով վկայված է Առաջավոր Ասիա-յի տարբեր տարածաշրջաններում սկսած մ.թ.ա.XIX դարից (տես Chicago Assyrian Dictionary, 1956, p.84f.; Friedrich, 1954, p.307):

22) Այս դիրքում վստահաբար պետք է վերականգնել տեղանվան դե-տերմինատիվը: Հաշվի առնելով լակունայի փոքր չափերը, հավանա-բար, այդ տեղանվան գրության սկիզբը հենց կիսատ պահպանված sa կամ ta նշանն է: Հարկ է նշել, որ Samniwas կամ Tamniwaš անունով տե-ղանուն այլևս վկայված չէ: Տարօրինակ է այս քաղաքի հանդես գալը աստվածների ցանկում, հատկապես մամանտիպ ցանկերի հետ հա-մադրման պարագայում:

25) ^dKASKAL.KUR^{MES} (նախկինում տառադարձվում էր որպես ^dELLAT/ILLAT^{MES}) գրությամբ ներկայացված է ստորգետնյա ջրերից գոյացած ինչ-որ ջրամբար, որ խեթերի մոտ աստվածացված էր, ինչպես ջրի մյուս բոլոր աղբյուրները (ծով, լիճ գետ, աղբյուր): Առաջարկված քարգմանությունը՝ “Quellbecke” (Otten, 1988, S.33f. – նախկինում ար-տահայտված կարծիքների տեսությամբ) դեռևս կարիք ունի ճշգրտման:

26) Դեռ 1931թ. հրատարակելով KUB XXVI 39-ը, Է.Ֆոռերը տեքս-տային մեկնաբանություններում նշում էր որոշ հատուկ անունների պայ-մանական ընթերցման պարագան: Սակայն հետագա ուսումնասիրողնե-րը, գրեթե առանց վերապահումների, որպես հիմք են ընդունել նրա առա-ջարկած գիտական տառադարձման մեջ առկա տարբերակները, չնա-յած վերջինս ընդգծում էր այլընտրական ընթերցման հնարավորությու-

նը: Համապատասխանաբար, վերոհիշյալ տեղանունների և դիցանունների լեզվական քննությունը իր մեջ պայմանականության որոշակի տուկոս է պարունակում, քանզի առկա ընթերցումները դեռ վերջնական չեն: Նկատի ունենալով այդ պարագան, մենք ներկայացված տեքստում նշել ենք բոլոր հնարավոր ընթերցումները:

Հայագետների շրջանում վաղուց ի վեր արտահայտված կարծիքը խեթական տեքստերում հաճախակի հանդիպող Pittiyariga քաղաքը Դաբանադյաց գավառի Բթառիճի հետ մույնացման օգտին (Forrer. 1931. S.7; Капанцян, 1948, с.59; Манандян, 1956, с.90 сл.; Хачатрян, 1971, с.54 сл., 62 сл., 1998, էջ.35,43) հիմնավորված չէ, քանի որ խեթական աղբյուրներում մշտապես որպես պայմանագրերի կնքման վկաներ հանդես են գալիս Պիտտիյարիգայի տարբեր աստվածություններ: Հայկական աղբյուրների Բթառիճի հետ ավելի նպատակահարմար է համադրել հենց այս քերի ավանդված Patteu-[-]-ն, եթե համոզված լինեինք, որ լակունայում եղել են համապատասխան նշանները:

28) [ʰ.....-š]anous. Մենք հետևել ենք Է.Ֆոռերին, որևէ վերականգնում չառաջարկելով տողասկզբում հայասական դիցանվան գրության մեջ պակասող մեկ-երկու նշանի համար: Վ.Խաչատրյանը, առանց մեկնաբանության, վերականգնել է [ʰIz-zi-iš-ta]-an-nu-us (1971, с.148): Է.Ֆոռերն էլ էր նշում, որ տողասկզբի լակունայում սկսվող և մասնակիորեն պահպանված նշանը կարելի է ընթերցել մաս չա. Թերևս, այս վերջին վերականգնումը կասկածելի է ինչպես լակունայի փոքր չափսի, այնպես էլ այս գուռ խեթական աստվածության անվան հնչյունական գրության առկայության անհնարիմության պատճառով հայասական աստվածների ցանկում: Պարզ չէ, թե ինչու խեթական աստվածության անունը պետք է գետեղվեր հայասական ցուցակում, այն էլ գրված հնչյունաբար: Նույն հեղինակը հաջորդ աստվածության անվան գրության պահպանված մասում ընթերցում է -kán (տեքստում՝ ga):

Նույն տողի վերջում Zagga(-)[...] աստծո անվանը կցված տեղանունը Է.Ֆոռերը վերականգնել է [ʰURU]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?: Տեքստի ինքնագիրը հրատարակության մեջ աղյուսակի աջ եզրին լակունայից հետո առկա են հետևյալ նշանները:

ա) Կարճ հորիզոնական սեպ, որն ավարտվում է մեկ ուղղահայացով (կարող է լինել qa, an կամ մեկ այլ նշան, որի սկիզբը պետք է ենթադրել լակունայում: Հարկ է նշել մաս, որ հնարավոր չէ պարզել, արդյոք այս նշանով է սկսվում տեղանունը: Իսկ դա նշանակում է, որ դրա համար առաջարկված համադրություններից առայժմ անհրաժեշտ է խուսափել:

բ) Է.Ֆոռերի ad ընթերցվող նշանը կարող է ընթերցվել մաս չա (պահպանված նշանի աջ կողմում առկա քառակուսում [որը մա ընթերցում է ku կամ -ma, կարող է լինել նրա կողմից ad ընթերցվող նշանի մասը])

երևում է ինչ-որ փոքր սեպախումբ), սո կամ ուրիշ նշան. ինչ վերաբերում է *ma*-ին. ապա դա կարելի է բացատրել:

զ) *sa*-ն կամ *ta*-ն մույն հաջորդությամբ կարելի է ընթերցել նաև *-na*.

Այստեղ տեղանվան գրության սկիզբը կախված է հետևյալ հարցից. արդյոք այս դիցանունը ավարտվում է *ga* նշանով, թե լակունայում այն դեռևս շարունակվում է: Եթե սա դիցանվան լրիվ գրությունն է, ապա մինչև տողավերջ հագիվ թե առկա լիներ ընդամենը քաղաքանվան URU դետերմինատիվը: Այդ դեպքում Է.Ֆոռերի կողմից *qa*-ն որպես քաղաքանվան սկիզբ դիտելը սխալ է:

Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով, կարելի է առաջարկել այլընտրական [ʷ.....-a]n-zé-na վերականգնումը: Ամեն դեպքում, առայժմ անհրաժեշտ է ձեռնպահ մնալ Qadmaša կամ Qadkusa տեղանվան ստուգաբանությունից և համադրումից ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում վկայված տեղանունների հետ, քանի որ դրա ընթերցումը վստահելի չէ:

29) URU.Kam-. Տեղանվան սկիզբն արտացոլող նշանը մեծ վերապահումներով կարելի է ընթերցել *kam* (Է.Ֆոռերն առաջարկում էր այն մասնատել երկու մասի (hi-w[a]): Երկու ընթերցումներն էլ ենթադրական են և վստահելի չեն: Այս տողի վերջին երեք՝ վատ պահպանված նշանների պատկանելությունը վերոհիշյալ տեղանվանը Դ.Յոշիդան կասկածի տակ է առնում իսկ տեղանվան առաջին նշանի հարցում ձեռնպահ է մնում որևէ ընթերցում առաջարկելուց (Yoshida, 1996, S.19):

30) Երկրորդ դիցանվան գրության վերջին՝ *ni* նշանը Դ.Յոշիդան չի տառադարձում. մույնը նաև դրանից հետո՝ հաջորդ բառի առաջին նշանի համար (Yoshida, 1996, S.19): Այդ մոտեցումը արդարացված չէ, քանի որ սույն դիցանվանը կցված տեղանունը (Tamatta) հաջորդ տալում է գրված, այսինքն, 3-րդ տողի վերջում չէր կախող որևէ բան գրվել:

31 և 33) Սnagastaš. Գր.Ղափանցյանը այս դիցանունը տրոհում էր անհայտ ծագման *snag*- արմատի և *-ašt(a)* վերջածանցի. վերջինս, նրա կարծիքով, կարող էր լինել հնդեվրոպական-խեթական կամ խուրրիական (Капанцян, 1948, с.96):

Տեղանվան *Gazu* ձևը մի քիչ տարօրինակ է հնչում հայաստան տեղանվան համար. ս նշանից հետո առկա փոքր լակունայում հնարավոր է տեղավորել մեկ նշան ևս: Հայաստան տեղանվանակերտ վերջածանցներն են (այս և մյուս տեքստերում վկայված)՝ -ya, ta, (ma)na, ša, na, (te)na: Այնպես որ, կարելի է այստեղ ենթադրել դրանցից որևէ մեկի առկայությունը:

32) Գր.Ղափանցյանը չէր բացառում, որ դիցանունը կարող էր ունենալ Utakšannas ձևը (Капанцян, 1948, с.96 сл.), սակայն ավելի շատ հակված էր անջատ գրության օգտին: Արիստա քաղաքի Ամարոպի աստծո takšannaš մակդիրի համար Ա.Պետրոսյանը առաջարկել է հնդեվ-

րոպակյան ստուգաբանություն՝ *teks's- «կացին» հիմքից (Петросян, 2002, с.54), որ լավ հիմնավորված է:

33) Վհաչատրյանը ընթերցում է ^{LR}Pa-ra-ya, սակայն տեքստում իրականում ստկա է ^{CRU}Pá-r-ra-ya:

34) Վհաչատրյանը, առանց մեկնաբանության, վերականգնել է [^dKa-ar]-hu-hu-us: Այսպիսի աստվածություն խեթական տեքստերում վերայված չէ և նման վերականգնման համար հիմք չկա, չնայած լակու-նայի չափսը համապատասխանում է այնտեղ ենթադրելի երեք նշաններին: “Karhuha աստվածը բազմիցս հիշատակվում է միայն խեթական տեքստերի տրոհումից հետո՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին՝ հիե-րոգլիֆային լուվիական տեքստերում (վկայությունները՝ Laroche, 1960, N.103, p.64f.; Meriggi, 1962, S.70, նաև Kalaç, 1965, S.410f.): Եթե իսկապես մեր տեքստում առկա է Կարխուխուս անունով աստվածություն, այն էլ հայաստական աստվածների ցանկում, ապա հնարավոր կլինե՞ր ենթադրել դրա պաշտամունքի ընդարձակում ետիսեթական Փոքր Սսիայում և Հյուսիսային Սիբիրայում: Հատկապես վերջինում, որտեղ Կարխուխա աստվածը կանոնավոր հանդես է գալիս Թարխունուսս (Ամպրոտսի աստվածը) – Կուրբարա (Կարգամիսի իովանավոր աստվածուհին) – Կարխուխա բռնկում:

Տողավերջի վնասվածքը նվազեցնում է Սիլլիի աստվածության անվան ընթերցումը: Այստեղ վստահելի է միայն “Si-il- հատվածը. հմմտ. ^dSi-il-[...]x[...] ընթերցումը (Yoshida, 1996, S.19): Այս դիցանվան հետ հմմտ. Վանի թագավորության պաշտոնական դիցաբանի ^dSi-li-i-a աստվածուհու անունը (Арутюнян, 2001, н.38 | 22; || 41; նաև Капанцян, 1940, с.49-54; Հմայսկյան, 1990, էջ.11-26):

*Ադյուսակի աջ եզրին, 26-27-րդ տողերին զուգահեռ պահպանվել են երեք սեպախմբեր՝ առաջինի վերջին ուղղահայացը, երկրորդը ամբողջությամբ և երրորդի վերին մասը: Սրանք ակնհայտորեն պատկանում են հայաստական աստվածների անունները պարունակող տողերից որևէ մեկին: Նկատի ունենալով վերոհիշյալ տողերում պահպանված հատուկ անունների (դիցանուններ և տեղանուններ) արտաքուստ ավարտուն լինելու հանգամանքը, ավելի հավանական է թվում այս երեք սեպանշանների (հնարավոր է, ևս 1-2 նշանների) պատկանելությունը 29-րդ կամ 31-րդ տողերից որևէ մեկին (^{CRU}Kam-[.....] կամ ^dGa-zu-u-[.....]): Սեր հրատարակության մեջ նախընտրել ենք այս տարբերակներից առաջինը, քանի որ 29-րդ տողում գրված տեղանունից պահպանվել է միայն առաջին նշանը և կարելի է ենթադրել ևս 4-5 նշանների գրություն: Նախավերջին չէ նշանի ընթերցումը հարցականի տակ է, սակայն խեթական սեպագիր նշանացանկում չկա վանկային մեկ այլ նշան, որն այդքան նման լինե՞ր մեր տեքստի պահպանված նշանին:

Ամեն դեպքում, չի կարելի բացառել նաև այս կողային նշանների վերագրումը պահպանված տեքստի վերջի՝ 34-րդ տողին, եթե ենթադրենք, որ աղյուսակի ավարտական տողը գրելուց հետո գրիչն ավելացրել է ևս մեկ աստվածության անվանում իր կից տեղանվան հետ:

Ավարտելով տեքստային մեկնաբանությունները, հարկ ենք համարում հղելու «Սուպալիլուլիումաս I – Խուկկանա» պայմանագրի վկասատվածների ցանկը, որտեղ հիմնական տեքստի (KBo V 3) KBo XIX 43 կցաբեկորը իրենից ներկայացնում է խեթական աստվածների ցանկի ավարտական մասը և հայաստականի սկիզբը.

KBo V 3 + KBo XIX 43

58) DINGIR^{MEŠ} ŠA-ME-E DINGIR^{MEŠ} IR-SI-TIM HUR.SAG^{MEŠ} ID^{MEŠ}
PU^{MEŠ} UR-P^{MEŠ} ne-pí-iš

59) te-e-kán šal-li-iš a-a-ru-na-aš na-a[t ku-ut-ru-e-eš a-ša-an-du]

60) [.....]-ya

61) [.....]-ya

62) [.....]-at-ti

63) [.....]x

58) «Երկնքի աստվածները, անդրաշխարհի աստվածները, լեռն[երը, գետերը, աղբյուրները, ամպեր]ը, երկինքը,

59) երկիրը, մեծ ծովը: Եվ [սրանք վկաներ պիտի լինեն]:»:

60) [.....]-ya

61) [.....]-ya

62) [.....]-at-ti

63) [.....]x

Բոլոր խեթական պայմանագրերում nat kutrues ašandu-ից հետո սկսվում է օտար աստվածների քվարկումը: Եթե հենվենք այդ փաստի վրա, ապա 60-63-րդ տողերում ավարտական նշանները (ya, ya, atti և անընթեռնելի x-ը) պետք է համարել հայաստական դիցանունների կամ դրանք ուղեկցող բնակավայրերի անվանումների գրության վերջին նշաններ:

Թարգմանություն

ԴԿ I

1) Նրա մոտ եթե գնաս, [.....

2) Կամ եթե եա/ինձ [.....

3) (եթե) քաղցնե[ս]: Եվ նույն[իսկ]

4) Դու չ[.....

5) չ[.....

ՀԿ IV

1) [.....

2) [..... ես]-եցի:

3) [..... ես պայմանագիր] կազմեց[ի:]

4) [..... Եվ ահ]ա այ[ս բանի համար]

5) [1000 աստվածների խորհրդի] կանչեց[ինք]:

6) [Երկնային Արևի աստվածը, Արիմնայի [Արևի աստվածը, Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը],

7) [Հալեայի Ամպրոպի աստվածը, Յիսպալ[անդայի Ամպրոպի աստվածը,?],

8) [.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Պիտտ[իյարիզայի] Ամպրոպի աստվածը, [Սամուխայի Ամպրոպի աստվածը],

9) [.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Սապ[իւնուվայի Ամպրոպի աստվածը, [.....-ի Ամպրոպի աստվածը],

10) [.....-ի Ամպրոպի աստվածը], Լիխցինայի [Ամպրոպի աստվածը,-ի Ամպրոպի աստվածը]:

11) [Հովանավոր աստվածը, Խաթթիի հովանավոր աստվածը], Կարախ[նայի հովան]ավոր աստվածը [.....-ի հովանավոր աստվածը],

12) [.....], Էա աստվածը, [Դամկ]ին[ա] աստվածը,

13) [Իսխարան՝ քագուհին, երդմ]ան [աստվածուհին], Յ[ա]րրին,

14) [Յապպանա աստվածը?], Ասկասեպան՝ [քագ]ուհին?

15) [.....], Տել[իպ]ինուս աստվածը,

16) [Պիրվա աստվածը?, Լուսնի աստվածը?]՝ պայմանագր[ի տերը], Իշտարը,

17) [.....], Նինգալ աստվածուհին, լուլախխի]ների աստվածները,

18) [խաբիր]ուների [աստվածները], Լել[վանի] աստվածուհին, անդրաշխարհի Արևի աստվածուհին,

19) [Անկուվայի] Կատախխա աստվածը, [Կատ]ապայի «քագուհին»,

20) [Աամու]խայի Աբարա աստվածը, [Խուրմ]այի Խանտիտա[սու] աստվածը,

21) [Տախուր]պայի Ամմամմա աստվածը, [Դուննայի Խալլարա]ս աստվածը,

22) [Խուպ]իննայի Խուվասսանն[ա] աստվածը, Ս/Տամնիվա [քաղաքի.....աստվածը]

- 23) [արա]կան սեռի [աստվածները], իգական սեռի աստվածները, ողջ [խաթթի] երկրի,
 24) [ամբ]ողջ երկինքը, անդրաշխարհը, լեռները, [գետ]երը, աղբյուրները,
 25) ողջ ⁴KASKAL.KUR^{MES}-ը, մեծ ծ[ո]վը:

-
- 26) Հայասայի U.GUR [աստվածը], Պատտեու(-)[.....] քաղաքի Իշտար աստվածուհին,
 27) գրված չէ
 28) Լախիքխիլա քաղաքի [...-ս/տաննուս [աստվածը], [... քաղաքի] Յագգա(-) [.....] աստվածը,
 29) Արնիյա քաղաքի [Ամպրոպի աստվածը], Կամ?-[.....-ա]ն?-ցե?-ն[ա] քաղաքի Տարումուս աստվածը,
 30) Պախխուտեյա քաղաքի [Ամպրոպի աստվածը], Տերիտտիտունի[ս] աստվածը
 31) Տամաստա քաղաքի, Գագու[?] քաղաքի Ունագաստաս աստվածը,
 32) Արխիտա քաղաքի taksannaš Ամպրոպի աստվածը, Բալտայք աստվածը
 33) Դուգգամանա քաղաքի, Պարբայա քաղաքի Ունագաստաս աստվածը,
 34) Գասնիյախա քաղաքի [...ր]ա?խուխուս աստվածը,
 Սիլ[ի?x]-[ի? աստվածը քաղաքի]:

* * *

Խեթական այլ տեքստերում ևս վկայված են հայասական աստվածների անուններ՝ ⁴U.GUR^{URU} Hayasa «Հայասայի U.GUR աստվածը», ⁴U^{URU} Hayasa «Հայասայի Ամպրոպի աստվածը», ⁴U^{URU} Azzi «Ազգիի Ամպրոպի աստվածը»: Այս դիցանունների անունները պարունակող տեքստերի հրատարակությունը կիրականացվի առաջիկայում:

ՇԱՆՈՋԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Laroche, 1971, N.43.1: Է.Ֆոռեի կարծիքով այս տեքստը պատկանում էր Սուպպիլուիումաս I-ի և Հայասայի միջև կնքված պայմանագրին (Fotter, 1931, S.6f.: Götze, 1957, S.135 Anm.12; նաև Хачатрян, 1971, с.148): Գր.Ղափանցյանը առաջարկում էր այն դիտել որպես Թուդխալիյաս III-ի և Հայասայի արքա Կարաննիսի պայմանագրի մասը (Капанян, 1948, с.88): Վերջին շրջանում Օ.Կարրուբան փաստարկներ բերեց հոգուտ Մուրսիլիս II-ի շրջանի, գտնելով, որ սա Հայասայի արքա Աննիյասի հետ կնքված և առայժմ ընդամենը երեք փոքր բեկորներով ներկայացված պայմանագրի մասն է (Carruba, 1988, S.69ff.): Որ այս բեկորը չէր կարող պատկանել Սուպպիլուիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագրին, կասկածից վեր է, քանի որ խեթական աստվածների

ցուցակը զգալի տարբերություններ է դրսևորում վերոհիշյալ պայմանագրի համապատասխան ցուցակի նկատմամբ:

2. Forster. 1931, S.6f. (գիտական տառադարձմամբ և մեկնաբանությամբ); Капанцян, 1948, с.89ссл.; Манандян, 1956, с.102; Джаукян, 1964, с.47ссл.; 1987, էջ.327-330; Хачатрян, 1971, с.148 (գիտ. տառադ.); Haas. 1985, S.24 (գիտ. տառադ.); Вардумян, 1991, с.66ссл.; Պետրոսյան, 2004/2, էջ.222-224 և այլն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

Հմայակյան Ս.Գ.

1990 – Վանի բազավորության պետական կրոնը, Եր.

Ջախուկյան Գ.Բ. (Джаукян Г.Б.)

1964 - Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ер.

1987 - Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային շրջան, Եր.

Ջուլյան Ս.

2004 – Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր ատրիբուցիայի), Եր.

Արությունյան Н.В.

2001 – Корпус урартских клинообразных надписей, Ер.

Вардумян Г.

1991 – Дохристианские культы армян. – В сб.: “Армянская этнография и фольклор” 18, с.61-146.

Гиндин Л.А.

1967 – Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, М.

Капанцян Гр.

1940 – Ուրարտուի պատմությունը (ԵՊՀ, գիտական աշխատություններ, հատ.XIV), Եր.

1948 - Хайаса-колыбель армян, Ер.

Манандян Я.

1956 - О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ер. (= Я.Манандян, “Труды” т.5, Ер., сс.437-614)(վերջինս՝ անվանացանկերով).

Петросян А.

2002 – Армянский эпос и мифология, Ер.

2004 – Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004/2, էջ.205-233.

Хачатрян В.Н.

1971 - Восточные провинции Хеттской империи, Ер.

1998 - Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VII դարերում, Եր.

Шеворошкин В.

1962 - Карийский вопрос, “Вопросы языкознания”, 1962/5.

Beckman G.

1996 - Hittite Diplomatic Texts, Atlanta.

Carruba O.

- 1969 - Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit, „ZDMG“ Suppl.1, Wiesbaden, S.226-249.
- 1988 - Die Hajasa-Verträge Hattis. - In: „Documenta Asiae Minoris (Fs.H.Otten)“, S.59-75.
- Chicago Assyrian Dictionary, Chicago, 1956.
- Forrer E.
- 1931 - Hajasa-Azzi, „Caucasica“ IX, S.1-24.
- Friedrich J.
- 1930-31 - Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache, Leipzig, Bd.1-2.
- 1954 - Hethitisches Wörterbuch, Lief.4, Heidelberg.
- Götze A.
- 1957 - Kleinasien, München.
- Haas V.
- 1985 - Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. - In: XENIA. "Das Reich Urartu" (Hrsg. V.Haas), Konstanz, S.21-30.
- Kalaç M.
- 1965 - Das Pantheon der hieroglyphenluwischen-Inschriften, „Orientalia“, vol.34, fasc.4. S.401-427.
- Laroche E.
- 1971 - Catalogue des textes hittites, Paris.
- Meriggi P.
- 1962 - Hieroglyphisch-hethitisches Glossar, Wiesbaden.
- Otten H.
- 1988 - Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthaliya IV, Wiesbaden (= „StBoT“, Beih.1).
- Rüster Chr. - Neu E.
- 1989 - Hethitisches Zeichenlexikon, Wiesbaden (= „StBoT“ Beih.2).
- Weidner E.
- 1923 - Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Yoshida D.
- 1996 - Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).

ARAM KOSYAN

THE GODS OF HAYASA (KUB XXVI 39)

The article offers complete edition of the Hittite cuneiform text KUB XXVI 39 which belongs to a certain Hittite-Hayasaeon treaty. This fragment contains the list of the divine-witnesses to that treaty. The lines 26-34 are of extreme importance for the Armenology since here are listed the gods of Hayasa. For some of the toponyms attached to these gods alternative treatments are offered by the author.